

TAQIQLASHDA ODOB, E'TIBOR VA MADANIY QADRIYATLAR IFODASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17059548>

Hojiyeva Marjona To'lqinovna

Buxoro Davlat Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada taqiqlash nutq aktlari lingvistik va sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, taqiqlash direktiv nutq aktlaridan biri bo'lib, suhbatdoshni muayyan harakatdan tiyishga xizmat qiladi. Maqolada taqiqlashning grammatik, leksik va pragmatik vositalar orqali ifodalanishi, uning odob, e'tibor va madaniy qadriyatlar bilan bog'liqligi yoritilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются речевые акты запрета с лингвистической и социолингвистической точек зрения. Согласно теории речевых актов запрет относится к директивным актам речи и служит для того, чтобы удержать собеседника от определённых действий. В статье освещаются грамматические, лексические и прагматические средства выражения запрета, а также его связь с вежливостью, вниманием и культурными ценностями.

Abstract

This article examines prohibition speech acts from both linguistic and sociolinguistic perspectives. According to speech act theory, prohibition belongs to directive speech acts and serves to prevent the interlocutor from performing certain actions. The article highlights grammatical, lexical, and pragmatic means of expressing prohibition, as well as its connection with politeness, respect, and cultural values.

Kalit so'zlar

taqiqlash, nutq aktlari, direktivlar, madaniy qadriyatlar, bevosita taqiqlash, bilvosita taqiqlash, sotsiolingvistika, o'zbek va ingliz tili qiyosiy tahlili

Ключевые слова

запрет, речевые акты, директивы, культурные ценности, прямой запрет, косвенный запрет, социолингвистика, сравнительный анализ узбекского и английского языков

Key words

prohibition, speech acts, directives, cultural values, direct prohibition, indirect prohibition, sociolinguistics, comparative analysis of Uzbek and English

Kirish

O'zbek madaniyatida kattalarga nisbatan yumshoqroq shakllar qo'llanishi, ingliz tilida esa "politeness" strategiyasi asosida taqiqlashning muloyim shakllarda ifodalanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, bevosita va bilvosita taqiqlash shakllarining ijtimoiy vaziyatga qarab qo'llanishi ko'rsatib o'tilgan. Qiyosiy tahlil natijasida taqiqlash faqat lingvistik hodisa emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarni ifodalovchi jarayon ekanligi ta'kidlanadi.

Insonlar o'rtasidagi muloqot nafaqat axborot almashish, balki ijtimoiy me'yorlarni, madaniy qadriyatlarni va axloqiy munosabatlarni ham ifoda etuvchi jarayondir. Tilshunoslikda nutq aktlari nazariyasi (J. L. Austin, J. Searle)ga ko'ra, har bir gap faqat ma'no tashuvchi birlik emas, balki ma'lum bir amaliy harakatni bajaradi. Shu nuqtai nazardan qaranganda, taqiqlash nutq aktlari ichida muhim o'rin egallaydi. Chunki taqiqlash orqali inson o'z atrofida qilargalarga ma'lum chegaralarni belgilaydi, ularni biror ish-harakatdan tiyadi.

Tilshunoslikda taqiqlashni tushuntirishda nafaqat Austin va Searlening nutq aktlari nazariyasi, balki P. Brown va S. Levinsonning "muloyimlik nazariyasi" ham muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, har bir insonning "yuz" tushunchasi mavjud bo'lib, taqiqlash jarayonida bu "yuz"ni asrash yoki himoya qilish odobli muloqotning muhim shartidir. Shu sababli taqiqlash ko'pincha yumshatilgan shakllarda ifodalanadi. Taqiqlash turli ijtimoiy sohalarda o'ziga xos tarzda qo'llanadi: **Oilada:** ota-ona bolaga bevosita taqiqlash ("Qo'lingni tekkizma!") orqali murojaat qiladi. **Ta'limda:** o'qituvchi ko'proq yumshoqroq shakllardan foydalanadi ("Iltimos, dars paytida gaplashmang"). **Ish muhitida:** rahbar va xodim o'rtasida taqiqlash odatda diplomatik va muloyim shaklda bo'ladi ("It is not recommended to do this in reports").

Biroq taqiqlash hamisha ham buyruq yoki keskin farmon shaklida ifodalanmaydi. Har bir jamiyatda taqiqlash shakllari o'sha millatning odob-axloq normalari, e'tibor tushunchasi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek madaniyatida kattaga nisbatan yumshoqroq, muloyim shakllar tanlanishi odatiy hol bo'lsa, ingliz madaniyatida ham "politeness" (muloyimlik) tamoyili asosida taqiqlash shakllari yumshatiladi.

Shunday qilib, ushbu maqolada taqiqlashning til vositalari orqali qanday qilib odob, e'tibor va madaniy qadriyatlarni ifodalashi yoritiladi.

Taqiqlash – bu suhbatdoshni biror harakatdan tiyish maqsadida bildirilgan nutq akti. U grammatik, leksik va pragmatik vositalar yordamida ifodalanadi. Masalan:

O'zbek tilida: "Buni qilma!", "Bu joyda gapirmang."

Ingliz tilida: "Don't do that!", "Please, don't speak here."

Austin va Searle nazariyalariga ko'ra, taqiqlash direktiv nutq aktlari tarkibiga kiradi. Direktivlarning vazifasi – suhbatdoshni muayyan amalni bajarishga undash yoki undan tiyishdir.

Taqiqlash va odob tushunchasi. Odob – bu kishining nutqida va xulq-atvorida boshqalarga nisbatan hurmat va muloyimlikni ifoda etishidir. Taqiqlashda odob ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi:

Bevosita taqiqlash – keskin buyruq tarzida (masalan: "Gapirma!", "Tashqariga chiqma!").

Bilvosita taqiqlash – yumshoq, muloyim shaklda ("Iltimos, gapirmasangiz yaxshi bo'lardi", "Bu yerda gapirish maqsadga muvofiq emas").

Bilvosita taqiqlash odatda ko'proq odobli muloqot sifatida baholanadi. Chunki unda suhbatdoshning sha'ni va qadr-qimmatini hisobga olinadi.

Taqiqlash va e'tibor. E'tibor tushunchasi taqiqlashning kimga nisbatan, qanday vaziyatda va qaysi uslubda qo'llanishiga taalluqlidir. O'zbek madaniyatida kichiklarga nisbatan bevosita buyruq shakli ishlatilishi mumkin, biroq kattalarga nisbatan yumshoqroq, ehtiromli shakllar tanlanadi.

Masalan, bolaga: "Qo'lingni tekkizma!"

Kattaga: "Sizni bezovta qilmasdan, iltimos, bunga qo'lingizni tekkizmasangiz yaxshi bo'lardi."

Demak, taqiqlash faqatgina lingvistik emas, balki sotsiolingvistik jarayon hamdir. Unda suhbatdoshning yoshi, maqomi, jinsiy farqi, ijtimoiy mavqei hisobga olinadi.

Taqiqlash va madaniy qadriyatlar. Taqiqlash madaniy xulq-atvor me'yorlari bilan chambarchas bog'liq. Har bir jamiyatda nimalarga ruxsat berilishi va nimalarga taqiqlanishi o'sha jamiyatning axloqiy, diniy va ijtimoiy qadriyatlariga asoslanadi. Masalan, musulmon jamiyatlarida alkogol ichimliklar, qimor, nohalol ovqatlar taqiqlansa, boshqa jamiyatlarda bu holat aksincha bo'lishi mumkin. Taqiqlash madaniyatda faqat huquqiy mezonlar asosida emas, balki odob-axloq qoidalari, diniy aqidalar va urf-odatlar orqali ham belgilanadi. Madaniyatlararo kommunikatsiyada taqiqlash turlicha ko'rinishda bo'ladi. Quyida ayrim madaniy kontekstlardagi farqlarni ko'ramiz:

G'arb madaniyatida (masalan, AQSh, Buyuk Britaniya) to'g'ridan-to'g'ri ifodalar ("Don't do this", "You are not allowed") keng tarqalgan va odatiy hisoblanadi.

Sharq madaniyatlarida (masalan, Yaponiya, O'zbekiston) esa bilvosita, yumshoq va diplomatik ifodalar ("buni qilish maqsadga muvofiq emas", "ilojisi bo'lsa, qilmaslik kerak") ustuvorlik qiladi.

Bu farqlar nutqdagi xushmuomalalik strategiyalari bilan bog'liq. Brown va Levinson xushmuomalalik nazariyasida shuni ko'rsatadilar: insonlar o'zaro muloqotda "ijtimoiy yuz"ni saqlash uchun bilvosita va yumshatilgan nutq strategiyalarini qo'llaydilar. Masalan, o'zbek tilida "bunday qilish to'g'ri emas" yoki "odamlar nima deydi" kabi iboralar bevosita emas, balki bilvosita taqiqlash vazifasini bajaradi. Madaniy qadriyatlar taqiqlashning qabul qilinish darajasini belgilaydi. O'zbek jamiyatida kattaga qarshi so'z qaytarmaslik, muloyim gapirish qadriyat sifatida qoraladi. Shu sababli taqiqlashda "iltimos", "yaxshi bo'lardi", "maqsadga muvofiq emas" kabi iboralar ko'p qo'llanadi.

Ingliz tilida esa muloyimlik (politeness) nazariyasiga ko'ra, taqiqlash ko'pincha yumshatiladi:

"Don't smoke here!" (keskin)

"Please, don't smoke here" (odobliror)

"I'd rather you didn't smoke here" (yanada yumshoqroq)

Bu holat shuni ko'rsatadiki, taqiqlashning shakli va uslubi milliy qadriyatlar, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir milliy madaniyatda taqiqlash ifodalari orqali ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va urf-odatlar mustahkamlanadi. Masalan, o'zbek tilida ishlatiladigan "uyat bo'ladi", "nima deydi odamlar", "odamlar orasida shunaqa gap bo'lmaydi" kabi iboralar milliy ijtimoiy intizomning verbal ifodasidir. Bunday iboralar orqali shaxs o'z milliy ijtimoiy guruhiga tegishli ekanligini his qiladi va shu orqali madaniy identitetini shakllantiradi. Shu sababli, taqiqlovchi ifodalar milliy madaniyatni til orqali namoyon etuvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

O'zbek tili: taqiqlash ko'pincha hurmat va e'tibor tamoyiliga tayanadi. Kattaga "Qilma!" deyish odobsizlik sanaladi.

Ingliz tili: "politeness strategy" kuchli bo'lgani uchun taqiqlash yumshoq shakllarda ifodalanadi. Ikkala til ham taqiqlashni faqat grammatik birlik sifatida emas, balki madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi ijtimoiy vosita sifatida qo'llaydi. Taqiqlash nafaqat til birliklari orqali amalga oshadi, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim vositadir. Globallashuv sharoitida madaniyatlararo

muloqot jarayonida taqiqlashning turli shakllarini to'g'ri anglash insonlar o'rtasida tushunmovchiliklarning oldini olishga yordam beradi.

Xulosa

Taqiqlash insonlar o'rtasidagi muloqotning ajralmas qismi bo'lib, u faqatgina "qilma" degan buyruq emas, balki jamiyatdagi odob, e'tibor va madaniy qadriyatlarning ifodasidir. O'zbek va ingliz tillaridagi taqiqlash shakllarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har ikkala madaniyatda ham taqiqlash yumshoqroq, muloyimroq shaklda ifodalanishi odatiy hol sanaladi. Shunday qilib, taqiqlash nafaqat lingvistik hodisa, balki sotsiolingvistik va madaniy jarayondir.

ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press.
2. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
4. O'zbekiston Respublikasi nutq madaniyati va tilshunoslikka oid tadqiqotlar to'plami. Toshkent, 2018.
5. G'ofurova, M. (2020). O'zbek tilida pragmatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya.